

Олексій ШЛЯХОВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри східноєвропейської історії,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
(Дніпро, Україна), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Підприємці Півдня України в політичних практиках Російської імперії початку ХХ ст.

DOI: 10.15407/uhj2021.01.043

УДК: 94:338.22](477.7)«19»

Анотація. Мета дослідження – визначити роль та місце представників ділових кіл українських земель у суспільно-політичних процесах початку ХХ ст., з'ясувати їх ставлення до політичної діяльності та до політичних партій. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Використано такі загальноісторичні методи: історико-генетичний, компаративістський, історико-типологічний. **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел охарактеризовано партійно-політичні вподобання буржуазії південноукраїнських губерній, визначено прояви їх політичної активності в модерний період. **Висновки.** Зазначено, що політична активність буржуазії на початку ХХ ст. помітно зростала. Розкрито передумови цього явища, а також політичні переконання представників підприємницького загалу українських земель Російської імперії, їх суб'єктивні уявлення щодо політичного становища у країні, умов розвитку власної справи, свого місця у суспільстві. Охарактеризовано рівень політичної культури та політичної свідомості підприємців, з'ясовано, наскільки вони усвідомлювали власні політичні інтереси й потреби та були здатні чітко визначити політичні цілі. Проаналізовано основні форми участі представників капіталу в політичному житті початку ХХ ст. Серед них виокремлено належність того або іншого підприємця до партії, політичного об'єднання, участь у виборчих кампаніях до Державної думи або Державної ради Росії, а також діяльність у складі цих законодавчих установ. Наголошено, що представники капіталу у своїх партійних симпатіях головним чином віддавали перевагу октябристам і кадетам. Причому до «Союзу 17 жовтня» найчастіше приєднувалися представники великого підприємництва, а лави кадетів поповнювали середні прошарки буржуазії регіону. Утім більшість представників ділових кіл, як і раніше, демонстрували політичну індиферентність та пасивність.

Ключові слова: підприємці, Україна, політична діяльність, кадети, октябристи.

У пореформений період у результаті розпочатих Олександром II перетворень в українських землях Російської імперії форсованими темпами відбувався перехід від аграрного до індустріального суспільства, що супроводжувалося виникненням нової соціальної групи – капіталістів-підприємців. Із розвитком ринкових відносин прошарок людей, котрі вдавалися до започаткування своєї справи (промисловці, фінансисти, власники торговельних закладів), поступово набував дедалі більш чітких рис, ставав важливою складовою соціуму. Згадані явища, без сумніву, були закономірними й такими, що цілковито укладаються в наше розуміння процесів соціальної модернізації, яка у свій час розгорталася у провідних країнах Європи та Північної Америки. При цьому де та в якій державі не відбувався б процес формування підприємницької верстви, вона завжди стикалася приблизно з однаковими проблемами у взаєминах із державними

структурами, необхідністю подолання пережитків феодального ладу, збільшенням свого політичного впливу та авторитету у суспільстві. Відповідно, науково важливим та актуальним видається розгляд питань, пов'язаних із політичною діяльністю буржуазії українських етнічних теренів Російської імперії, верстви, яка в ідеалі повинна була виступати (якщо орієнтуватися на класичні західні зразки) головною дійовою особою у системних трансформаціях другої половини XIX – початку XX ст.

Слід зазначити, що вітчизняна наукова спільнота із проголошенням незалежності України почала швидкими темпами заповнювати лакуни, які існували в радянській історіографії у вивченні підприємництва та підприємців Російської імперії. При цьому дослідники переважно приділяють увагу питанням формування буржуазії, її соціальному та національному складу, добродійству, відносинам із царатом, соціокультурним характеристикам¹. В історичній літературі також активно висвітлюється діяльність представницьких організацій підприємців².

Натомість фактично на маргінесах досліджень опинилися питання, пов'язані з роллю та місцем представників вітчизняних ділових кіл у тогочасних суспільно-політичних процесах, їх ставленням до політичної діяльності у цілому та до політичних партій зокрема. Розглядалися лише деякі аспекти цієї проблематики³. Питання політичних практик буржуазії імперії на початку XX ст. порушувалися також у студіях російських істориків⁴.

Зрештою більшість вітчизняних дослідників констатують, що підприємці України в пореформену добу не виступали дієвим опонентом правлячого режиму, підкреслюючи при цьому, що в той час «безпосередня участь буржуазії в політичному житті була мізерною»⁵. При цьому І.Шандра висловила думку, що галузеві й територіальні спілки, які виникали у країні в модерний період, фактично замінили представникам ділових кіл українських губерній партійні структури, що їх «своєрідний нейтралітет і був специфічною формою політики»⁶. Такого ж приблизно погляду дотримуються і представники західноєвропейської та американської історіографії. Так, німецький історик Р.Лінднер підкреслював: «Авторитет імператорської влади ніколи не ставився під сумнів підприємцями. Критику підприємці висловлювали лише у внутрішньому колі, та й то у кращому разі її об'єктом була економічна політика уряду»⁷. Американський дослідник А.Рібер наголошував, що капіталістична індустріалізація так і не породила

¹ *Водотика Т.С.* Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.22. – К., 2013. – С.14–25; *Куліков В.О.* Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – Х., 2019. – 388 с.; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; *Николаева Т.М.* Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №3. – С.95–107.

² *Донік О.М.* Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XVII. – К., 2010. – С.52–69; *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; *Шандра І.О.* Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). – Х., 2016. – 316 с.

³ *Гринчак М.О.* Громадська активність та державна служба як засоби поширення політичного впливу представниками великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній (на прикладі М.С.Авдакова) // Гуманітарний журнал. – 2014. – №1/2; *Коник О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – Дніпропетровськ, 2013. – 454 с.; *Назарова Є.І.* Економічні товариства Одеси і регіональний рух на Півдні України на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXIX. – Запоріжжя, 2010. – С.63–70; *Постернак О.О.* Представництво буржуазії в складі партії кадетів в 1905–1907 рр. (на прикладі південних губерній Російської імперії) // Історична панорама. – Вип. 5. – Чернівці, 2007 [Електронний ресурс]: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4783.html>; *Шляхов О.Б.* Підприємці України та їх партійно-політичні уподобання на початку XX ст. // Проблеми політичної історії України. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2013. – С.47–58.

⁴ *Петров Ю.А.* Российская буржуазия в начале XX в.: попытки политической консолидации // Труды Института российской истории РАН: 1997–1998 гг. – Вип.2. – Москва, 2000. – С.218–257; *Селезнев Ф.А.* Конституционные демократы и буржуазия (1905–1917 гг.). – Нижний Новгород, 2006. – 227 с.; *Голубев С.А.* Политические настроения представителей торгово-промышленного капитала России в начальный период думской монархии (1905–1907 гг.) // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – Вип.3(14). – Саратов, 2006. – С.151–156.

⁵ *Лазанська Т.І.* Буржуазія // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.410.

⁶ *Шандра І.О.* Представницькі організації буржуазії українських губерній... – С.247.

⁷ *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М.Доніка. – К.; Донецьк, 2008. – С.234.

політично зрілу буржуазію, що підприємці були «політично пасивною групою в російському суспільстві», котрі «так і не змогли звільнитися від державної опіки або власних традиційних цінностей»⁸. Г. Куромія зазначав, що «політична орієнтація (промисловців Півдня – *О.Ш.*) полягала в неприєднанні до жодної партії»⁹.

Із багатьма з наведених вище тверджень важко не погодитися. Щоправда за однієї умови – якщо йдеться про час, який передував першій демократичній революції 1905–1907 рр. Адже факти свідчать, що, незважаючи на всі перешкоди з боку царату, політична активність представників підприємницьких кіл на початку ХХ ст. помітно зростала, а окремі їх репрезентанти входили до складу новоутворених партій і спілок. Тож спробуємо з'ясувати, якими були партійно-політичні вподобання підприємців українських етнічних теренів Російської імперії, що являли собою їхні тогочасні політичні практики та наскільки вони опинилися на висоті завдань, котрі ставила перед ними модерна доба? Зазначені питання переважно розглядаються на матеріалах діяльності буржуазії південноукраїнських губерній, оскільки саме цей регіон фактично виступав тоді локомотивом модернізаційних перетворень. При цьому автор спирався на низку джерельних комплексів, серед яких чільне місце посідають доповіді поліції, мемуарна література, матеріали тогочасної періодики, а також документи політичних партій і підприємницьких організацій початку ХХ ст.

Треба зазначити, що у зміст поняття «політична діяльність», за визначенням сучасних тематичних енциклопедичних видань, входять «вольові дії з виявлення, осмислення та реалізації політичних потреб і політичних інтересів усіх соціальних суб'єктів суспільства щодо політичної влади»¹⁰. Тож у контексті досліджуваної проблематики уявляється необхідним перш за все встановити, що собою являв рівень політичної культури та політичної свідомості представників підприємницького загалу українських губерній у пореформений період, наскільки вони усвідомлювали власні політичні інтереси й потреби, з яким політичним багажем увійшли в нове століття?

Відповіді насамперед треба шукати в особливостях усього попереднього розвитку Російської імперії, адже постійне територіальне зростання детермінувало необхідність максимальної концентрації сил в єдиному центрі, обумовило існування жорсткого авторитарного режиму, який більше нагадував азіатські деспотії, ніж відповідав європейським зразкам. У країні існував культ держави та всевладдя бюрократії. Тож наявність активних громадян не вписувалася у систему владних відносин в імперії, коли все вирішувалося лише «на горі» й тільки самими державними інституціями. Якщо на Заході передмодернізаційний період переважно був пов'язаний саме з появою ділових, заповзятливих людей, котрі прагнули до змін у суспільстві та самі їх активно продукували, то в Російській імперії, зокрема на її українських теренах, подібних активних представників підприємництва (які ще й володіли б чималими фінансовими ресурсами) було вкрай мало. Не можна не враховувати також дії репресивного апарату самодержавства, його налаштованість у будь-яких випадках «розмахувати адміністративним кийком». Відповідно, стає зрозумілим, чому вітчизняні підприємці часто демонстрували недостатній рівень як ділової, так і політичної активності. Не випадково професор Катеринославського вищого гірничого училища В. Курилов зазначав у 1905 р.: «Промисловці, купці [...] до часу міністерства Плеве були придушені адміністративною опікою й могутність цих громадських сил із повним правом можна прирівняти до нуля»¹¹. І хоча подібна оцінка видається занадто категоричною, усе ж її автор у своїх поглядах на тогочасних підприємців не далеко відійшов від істини.

⁸ *Riber A. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia.* – Chapell Hill (N.C.), 1982. – 496 p.

⁹ *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і рр. / Пер. з англ. Г.К'юрян, В.Агеев. – К., 2002. – С.86.

¹⁰ Політична діяльність // *Юридична енциклопедія: У 6 т. – Т.4.* – К., 2002. – 720 с.

¹¹ *Вестник Екатеринославского земства.* – 1905. – №33/34. – С.869.

Крім того, становище представників капіталу в пореформеній період, рівень їх громадсько-політичної активності та стереотипність поглядів багато у чому визначалися тими загальними умовами стосовно розвитку власної справи, які існували у країні. Адже всі ті вкрай сумнівні у правому відношенні «ділові операції», шляхом яких накопичувалися перші мільйони, найсприятливіше почувалися саме під дахом абсолютистської системи влади. А це вже змушувало купців і промисловців дивитися на владу як на джерело, з якого «надійдуть усі великі та малі милості». Своєю чергою, це дозволяло самодержавству тримати буржуазію «на короткому повідку», погрожуючи у випадку її опозиційності «перекрити кисень», тобто позбавити необхідної фінансової підтримки – пільг, субсидій, залізничних замовлень тощо. Як підкреслював економіст початку ХХ ст. І.Озеров, у Російській імперії «створювалася промисловість лояльна, винятково залежна від бюрократичної волі [...] Унаслідок цієї політики вельми численні та заможні групи повинні були жити в постійному страху за своє майбутнє, тремтячи за наступний день і благаючи собі милості у всесильної бюрократії»¹².

З іншого боку, тогочасну політичну пасивність підприємницької верстви, без сумніву, обумовлював ще один чинник, про який теж не можна забувати. Адже, як прозорливо зазначав Ф.Бродель, «капіталізм неможливий без активного сприяння суспільства [...] Необхідно, щоб у певному сенсі все суспільство більш або менш свідомо прийняло його цінності»¹³. А отже успішність модернізації багато у чому залежала від того, наскільки органічно проходив процес змін і сприймався значною частиною суспільства як природний, коли ліберальні уявлення ставали дороговказом для більшості населення. Утім у царській Росії, котра не пройшла тривалого шляху капіталістичного розвитку, новачі пореформеної доби насаджувалися на невідготовлений ґрунт, коли чимало людей не бажали та й не були ще готовими порвати з патріархальними поглядами, фактично продовжуючи жити в іншому історичному часі. Так, Б.Кравченко звертав увагу на те, що появу численних промислових підприємств в Україні у другій половині ХІХ ст. «не підготували ні століття накопичення капіталу, ні проникнення капіталістичних відносин у пори українського суспільства»¹⁴. Своєю чергою це породило вороже ставлення багатьох людей до ділових кіл, коли на промисловців «публіка дивилася (за твердженням самих підприємців – *О.Ш.*) як на оббирачів населення»¹⁵. При цьому йшлося не лише про робітників чи селянство. Подібні настрої були поширені серед дворянства, офіцерства, чиновництва, людей розумової праці. Так, автори одеського видання «Торгово-промышленный Юг» із сумом констатували, що «наша інтелігенція [...] стосовно торговельно-промислового класу посідає позицію майже непримиренну»¹⁶. Не випадково вже напередодні Першої світової війни прем'єр-міністр В.Кокочов був вимушений закликати суспільство «не дивитися на капітал і на його організацію як на ворога»¹⁷, а інший сучасник указував на неприродність того факту, що «в нас слово “комерсант” уважається ледь не лайливим»¹⁸. Таким чином, фактична антибуржуазність громадської свідомості, яка домінувала у країні, робила становище тогочасного підприємця вельми ненадійним, а звідси й обумовлювала його політичну пасивність та конформізм, прагнення прилаштуватися до панування всевладної бюрократії. Тож є підстави погодитися з думкою радянського історика Й.Гіндіна, котрий зазначав, що «аж до кінця ХІХ ст. буржуазія була [...] в політичному відношенні інертною та “вірнопідданою”»¹⁹.

¹² Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги. – Москва, 1907. – С.222–223.

¹³ Бродель Ф. Динамика капитализма / Пер. с фр. В.Колесникова. – Смоленск, 1993. – С.68.

¹⁴ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.37.

¹⁵ Вопросы синдикатской практики // Промышленность и торговля (Санкт-Петербург). – 1908. – №2. – С.32.

¹⁶ Торгово-промышленный Юг (Одесса). – 1912. – №12. – С.33.

¹⁷ Кокочов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1911–1919. – Москва, 1991. – С.430.

¹⁸ Докладная записка Ивана Озерова Николаю II // Звезда. – 2014. – №4. – С.137.

¹⁹ Гиндин И.Ф. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий // Об особенностях империализма в России. – Москва, 1963. – С.87.

Останню тезу підтверджує чимало свідчень. Зокрема директор Гірничого департаменту в 1890-х рр. і член правління Нікополь-Маріупольського гірничо-металургійного товариства К.Скальковський згадував, що в пореформений період «серед купецтва ще твердо панувала думка, що громадськими справами займається тільки той, у кого кепсько йдуть власні»²⁰. А, приміром, один із заводчиків Донецького басейну К.Мсциховський розглядав тогочасний політичний рух як несуттєвий, котрий «ішов від незначної купки баламутів і не зачіпав глибин російського народу». «Неважливим, непотрібним» уважав він і наявність політичних партій²¹.

Тож можна дійти висновку, що рівень тогочасної політичної культури промисловців та фінансистів залишав бажати набагато кращого. Не мала вітчизняна буржуазія й жодного досвіду політичної діяльності, оскільки ніколи не виступала реальним опонентом царату. Як зазначав у 1900 р. часопис «Промышленный мир» (№46), «промисловці й торгівці, поряд з іншими групами населення, у нас ніколи не навчалися спільно мислити та спільно шукати заходи, які торкалися їхнього добробуту. Їм завжди вбивалося і вбито в голову, що за них помислять і зроблять, що треба, а їхня справа – аршином працювати»²². Відповідно, консервативна політика самодержавства часів пізньої імперії, спроби вихолостити прогресивний зміст реформ Олександра II не викликала якоїсь протидії або хоча б активної критики з боку представників ділових верств, що тоді тільки народжувалися.

Утім на революційній хвилі 1905–1907 рр. у царині політичної активності буржуазії відбулися помітні зрушення. Позаяк нові законодавчі положення, а також виникнення низки політичних партій та громадських організацій зробили можливим і для законслухняних російських підданих членство в партійних структурах, надали їм шанс проявити свої ідеологічно-політичні вподобання та симпатії. При цьому політичні інтереси підприємців України були насамперед пов'язані з їхніми професійними справами та умовами їх здійснення. Зокрема чимало представників ділових кіл країни були переконані, що уряд не приділяє належної уваги розвитку промисловості, що бюрократія та чиновники ігнорують нагальні потреби господарського життя. Багатьох репрезентантів буржуазії українських земель також дратувало прагнення царату здійснювати постійний, щоденний контроль над економікою, опікати фінанси і промисловість шляхом посиленого урядового нагляду та дріб'язковими регламентаціями. Так, голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмар у статті «Уряд та промисловість» скаржився на «всілякі дозволи та заборони, котрі, як дамоклів меч, висять над головою промисловця під час кожного його руху»²³.

Отже, незважаючи на свою лояльність до влади, підприємці все ж прагнули до певних змін. Зрештою участь представників капіталу українських земель у політичному житті царської Росії початку ХХ ст. виявлялася в таких формах: а) належність того або іншого підприємця до партії чи політичного об'єднання; б) участь у виборчих кампаніях до Державної думи або Державної ради Російської імперії; в) діяльність у складі цих установ.

Зазначимо, що з початком революції 1905–1907 рр. частина підприємців, які відчували потребу в консолідації торговельно-промислових кіл, дійшли думки щодо необхідності створення організації, яка визначила б лінію їх поведінки стосовно багатьох нагальних питань тогочасного життя. Зокрема йшлося про відносини праці та капіталу, розгортання страйкового руху, а також про бажання буржуазії брати участь у розробці

²⁰ Скальковский К. Воспоминания молодости: 1843–1869. – Санкт-Петербург, 1906. – С.293.

²¹ Див.: Фенин А.И. Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). – Прага, 1938. – С.172.

²² Цит. за: Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – Москва, 1922. – С.140.

²³ Горнозаводской листок (Харьков). – 1908. – №46. – С.10230.

законопроектів, котрі торкалися економічного розвитку країни. 21 червня 1905 р. представники великого капіталу провели в Москві нараду, де створили спеціальне бюро з метою підготовки «Політичної та економічної програми російських торговців і промисловців». Участь у розробці цього документа взяли й підприємці українських етнічних теренів – Ф.Єнакієв, граф А.Бобринський²⁴. Згадаємо також, що 31 жовтня 1905 р. на нараді заводчиків і фабрикантів Петербурга організатор Товариства ртутного виробництва на Донбасі О.Ауербах наголосив на необхідності створення політичної партії підприємців, зазначивши при цьому, що «промисловість являє собою таку велику одиницю в державному ладі, що вона повинна становити особливу спілку, особливу партію»²⁵.

Однак до утворення єдиної партії, яка об'єднувала б ділових людей імперії, справа так і не дійшла. Натомість наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. постали кілька дрібних регіональних партій підприємців – прогресивна економічна, помірковано-прогресивна, торговельно-промислова, партія правового порядку. Зазначені організації переважно створювали підприємці Петербурга та Москви, а буржуазія українських земель фактично не була долучена до цього процесу. До того ж відсутність широкої народної підтримки обумовила той факт, що згадані партії незабаром зникли з політичної арени так само швидко, як і народилися.

Своєю чергою репрезентанти підприємницьких кіл південноукраїнських губерній імперії віддавали перевагу більш солідним політичним проектам. Восени 1905 р. вони почали долучатися до лав октябристів і кадетів. Так, гірничопромисловці М.Авдаков, Ф.Єнакієв увійшли до центрального комітету «Союзу 17 жовтня». При цьому останній виявив найбільшу активність у партійній роботі. Як зазначали його ділові партнери, «невтомна, кипуча енергія не давала йому замкнутися в рамках торговельно-промислової діяльності»²⁶. Тож він брав постійну участь у засіданнях центрального осередку октябристів, у тому числі з обговорення робітничого питання. Саме Ф.Єнакієву 30 грудня 1905 р. керівництво партії доручило підготувати відозву «До робітників до 9 січня». Своєю чергою 8 січня 1906 р. на засіданні ЦК «Союзу 17 жовтня» він порушив питання про необхідність «проведення до Думи представників від робітництва»²⁷.

Згодом підприємці-октябристи Півдня України працювали у складі новоутвореного законодавчого органу країни. Так, до II Державної думи було обрано голову правління Земського банку Херсонської губернії, маршалка дворянства Тираспольського повіту А.Фатуровського. Останній, долучившись до фракції октябристів, працював у складі фінансової комісії. У III Думі в лавах октябристів значився етнічний українець купець І.Тищенко, обраний депутатом від Катеринославщини. У III і IV Думах до фракції октябристів входив також губернський і повітовий земський гласний німець Г.Бергман²⁸. У Катеринославському повіті йому належав цегляний завод, який виробляв 150 тис. штук цегли на рік. Виразником інтересів промисловців регіону у верхній палаті законодавчого органу імперії, починаючи від 1906 р., був М.Авдаков – голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі країни, а водночас очільник синдикату «Продвугілля».

Проте наведені факти щодо участі промисловців і фінансистів українських етнічних земель у діяльності «Союзу 17 жовтня» ще аж ніяк не свідчили про їх прагнення

²⁴ Партии российских промышленников и предпринимателей: Док. и мат.: 1905–1906 гг. / Сост. и автор комм. В.Ю.Карнишин. – Москва, 2004. – С.7.

²⁵ Цит. за: *Черменский Е.Д.* Буржуазия и царизм в первой русской революции. – Москва, 1970. – С.188.

²⁶ Горнозаводское дело (Харьков). – 1915. – №5. – С.10365.

²⁷ Партія «Союз 17 жовтня»: Протоколи съездов, конференцій, засідань ЦК: 1905–1915 гг.: В 2 т. / Сост., автор предисл., введ. и комм. Д.Б.Павлов. – Т.1. – Москва, 1996. – С.52.

²⁸ Див.: *Коник О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України... – С.230, 427.

забезпечити рух країни саме в бік ліберальних цінностей. Позаяк октябристи – партія, котру радянська історіографія завжди визначала як суто буржуазну, зовсім не збиралися руйнувати підвалини самодержавного ладу Російської імперії, вважаючи неприйнятним для держави повноцінний парламентський устрій. Тож не слід дивуватися тому, що соратники М.Авдакова по гірничопромисловій галузі Донбасу характеризували його як людину правих поглядів, котра «стояла дуже близько до певних урядових кіл»²⁹. Наочним свідченням цього була його поведінка на зборах інженерів і представників промисловості Півдня імперії, скликаних у Харкові восени 1905 р. Коли учасники зібрання вирішили висунути урядові низку політичних вимог, головуючий М.Авдаков зробив усе, щоб не допустити ухвалення відповідної резолюції. При цьому, як згадував інженер О.Фенін, хоча М.Авдаков особливо не заперечував проти претензій до влади, але згодом виклав думку членів зібрання у вигляді «вірнопідданської» телеграми в Петербург, за що в підсумку отримав подяку від імператора³⁰.

Про достатньо консервативну позицію представників великого капіталу регіону, членів партії октябристів, свідчили й інші факти. Так, Ф.Єнакієв на засіданні ЦК «Союзу 17 жовтня» у січні 1906 р. активно виступив проти права підданих Російської імперії на проведення страйків, наголосивши, що слід показати «всю ту шкоду та всі величезні збитки, які страйки завдали країні й народному господарству»³¹. Представники великого капіталу не бачили також і національних проблем українського народу. Мабуть не випадково, що саме Ф.Єнакієву провід партії 30 грудня 1905 р. доручив підготувати промову «про єдність Росії»³². Зрештою можна вважати, що на початку ХХ ст. велике купецтво українських теренів Росії (тобто особи, що отримували прибуток у сумі понад 10 тис. руб. на рік) у своїх політичних симпатіях віддавало перевагу октябристським структурам і виступати опонентом самодержавства жодним чином налаштовано не було.

До складу організацій дійсно буржуазно-ліберального забарвлення, таких, як конституціоналісти-демократи або Українська демократично-радикальна партія, переважно входили представники інтелігенції, діячі органів місцевого самоврядування – земств і міських дум, службовці, ліберально налаштовані поміщики. Натомість велика торговельно-промислова буржуазія у своїй масі вельми несхвально ставилася до «радикалізму» програмних положень кадетської партії. Не випадково лідер кадетів П.Мілюков у своїх споминах зазначав, що «направо від нас (партії конституціоналістів-демократів – *О.Ш.*) залишалися промисловці [...], які вже проявляли тоді свої класові прагнення»³³. І все ж у складі партії кадетів перебували підприємці, але здебільшого останні були представлені не верхівкою, а середніми прошарками буржуазії (річний прибуток від 2 до 10 тис. руб.). Так, у комітеті одеської організації кадетів перебували голови фірм і фінансових товариств, члени місцевого комітету торгівлі й мануфактур, біржового комітету Одеси. Серед них були (станом на 1915 р.) голова комітету З'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського району П.Регір, колишній секретар одеської міської управи й директор-розпорядник Південноросійського акціонерного товариства друкарства Ф.Шульга, член Одеського комітету торгівлі та мануфактур, голова фірми «Юрій Гагарін і К^о» К.Кржечковський, член Одеського товариства фабрикантів і заводчиків Г.Вольфензон, член Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії А.Гулев, банкір С.Гутник, керівник Одеського відділу Азово-Донського банку Х.Ройзман³⁴.

²⁹ Фенін А.И. Воспоминания инженера... – С.164.

³⁰ Там же.

³¹ Партія «Союз 17 жовтня»: Протоколи съездов, конференцій, засідань ЦК... – Т.1. – С.55.

³² Там же. – С.42.

³³ Мілюков П.Н. Воспоминания. – С.309.

³⁴ Див.: Назарова Є.П. Економічні товариства Одеси... – С.64.

Достатньо активно в період революції 1905–1907 рр. до кадетів долучалися і представники ділових кіл Катеринославської губернії. Так, у той час їхні лави поповнив голова правління Ірмінського товариства на Донбасі, секретар Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії Л.Рабинович, а також члени цієї організації – інженер і шахтовласник О.Фенін (обраний від Луганська вибірником від кадетів до I Державної думи) та луганський купець 1-ї гільдії І.Яковенко, великий вуглепромисловець, землевласник. Кадетом був і маріупольський підприємець М.Шефтель – акціонер багатьох товариств, який працював у I Думі у складі аграрної комісії³⁵. Згадаємо також, що напередодні Першої світової війни до лав маріупольських кадетів належали керуючий відділенням Азово-Донського банку Д.Розенталь, директор металургійного заводу Нікополь-Маріупольського товариства Л.Василевський, великий купець С.Самойлович, який вів активну хлібну торгівлю в Азово-Чорноморському басейні³⁶. У Бахмутському повіті до кадетської партії (станом на 1914 р.) належали член правління місцевого Товариства взаємного кредиту Я.Бельський, директор Вознесенського рудника Е.Штедінг та ще п'ятеро гірничих інженерів³⁷.

У лавах кадетів Таврійської губернії на початку ХХ ст. перебував підприємець, повітовий і міський гласний М.Панкеев, який володів великим млином, лісопильнею та іншою нерухомістю. У III–IV Думах він виконував функції секретаря фракції кадетів, був її скарбником³⁸. Додамо, що, починаючи з четвертої сесії III Думи, М.Панкеев став товаришем голови комісії з торгівлі та промисловості, яка активно виступила проти монополізації металургійної промисловості країни. До творення й керування кадетським партійним комітетом у Таврійській губернії був причетний С.Крим, співвласник банкірського дому, виноградар, губернський і повітовий земський гласний. У 1906 р. він був обраний до I Державної думи, де входив до складу кадетської фракції, підписав законопроект «Про громадянську рівність»³⁹. Після розпуску Думи певний час перебував під наглядом поліції. Отже можна зробити висновок, що схильність до кадетів частіше за все виявляли підприємці, котрі працювали в органах земського самоврядування, або ж закінчили вищий навчальний заклад. Кадетам також переважно симпатизувала буржуазія єврейського походження й ділки, які мали відношення до Азово-Донського комерційного банку.

При цьому деякі підприємці-кадети посідали достатньо активну громадянську позицію. Наприклад, інженер та гірничопромисловець Л.Рабинович у річці вимог конституційно-демократичної партії наприкінці 1905 р. (всупереч позиції інших шахтовласників регіону) запровадив для робітників свого Ірмінського рудника на Донбасі 8-годинний робочий день⁴⁰. У січні 1906 р. його навіть було заарештовано та на деякий час ув'язнено у харківській тюрмі. Зрештою як кандидат від кадетської партії в 1907 р. був обраний до складу II Думи.

Становить інтерес і діяльність ще одного підприємця Катеринославщини, члена Слов'яносербського повітового комітету кадетської партії, купця І.Яковенка. Як згадували його товариші по гірничопромислових з'їздах, «у земстві, на зборах Яковенко був незмінним і невикорінюваним лібералом, його виступи були завжди [...] спрямовані на боротьбу із “зубрами”»⁴¹. Так, на засіданні луганських повітових земських зборів під час обговорення питання про військову підготовку школярів і придбання

³⁵ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України... – С.175.

³⁶ Державний архів Дніпропетровської обл. (далі – ДАДО). – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3044. – Арк.6.

³⁷ Там само. – Арк.19зв.

³⁸ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України... – С.229, 263.

³⁹ Зінченко О.В. Представники України в Державній раді Російської імперії (1906–1917 рр.). – Х., 2013. – С.140.

⁴⁰ Фенін А.И. Воспоминания инженера... – С.150.

⁴¹ Там же. – С.103.

з цією метою дерев'яних макетів гвинтівок та барабанів, І.Яковенко активно виступив проти мілітаризації шкільного виховання й дисципліни, котра «прищеплюється побиттям та мордуванням». При цьому він підкреслював, що справжня дисципліна виховується лише в державі з іншим «соціальним (читай конституційним – *О.Ш.*) ладом»⁴². Згадаємо також, що в 1912 р. І.Яковенко рішуче опонував прийняттю резолюції Катеринославських губернських земських зборів щодо виділення 14 тис. руб. на придбання 2 тис. примірників газети місцевого відділення Союзу російського народу «Русской правды» для подальшого розповсюдження її серед селян краю⁴³.

О.Коник у своїй монографії слушно порушував питання: що спонукало подібних заможних людей до участі в «лівому» русі (йдеться про кадетську партію – *О.Ш.*)?⁴⁴ На наш погляд серед причин цього можна виокремити такі чинники. По-перше, вагомими факторами у приєднанні до кадетів часто ставали особисті знайомства та взаємини окремих представників буржуазії. Як визнавав донбаський гірничопромисловець О.Фенін, «у питанні остаточного обрання партії вкрай важливим чинником для мене [...] і для величезної більшості [...], виявлялися особисті стосунки та зв'язки»⁴⁵. Слід також урахувати, що в «освіченому суспільстві» тоді існувала певна мода на опозиційність стосовно царату, яку часто демонстрували кадети. По-друге, приєднання підприємців Півдня до конституційно-демократичної партії нерідко обумовлювалося відсутністю в регіоні реальної альтернативи кадетам, браком політичних сил, яким місцева буржуазія могла б свідомо віддати перевагу. Не випадково той самий О.Фенін у своїх спогадах писав про «відсутність у країні повноцінної центристської партії», наголошуючи, що «октябристи лише частково заповнили цю прогалину». Водночас він зазначав, що «інших політичних партій в наших місцях тоді по суті не було, [...] а про такі партії, як партії “мирного оновлення” та “демократичних реформ”, ніхто у нас навіть не чув»⁴⁶. Не дивно, що за таких умов навіть тим представникам ділових кіл краю, які долучалися до кадетів, програмні вимоги Партії народної свободи, зокрема щодо загальної амністії, створення відповідального перед Думою міністерства або запровадження загального виборчого права, здавалися «занадто абстрактними», «доктринерськими», навіть «цілковито неприйнятними»⁴⁷.

Урешті-решт у післяреволюційний період чимало промисловців і фінансистів українських теренів або полишили лави цієї партії, або вже не ходили на збори, прагнули дистанціюватися від партійних структур тощо. Так, О.Фенін, за його власним твердженням, незабаром «вилікувався від тяжіння до політики», припинивши після 1905–1907 рр. своє перебування в партії. Згодом «вилікувався від політики» ще один колишній кадет секретар Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії Л.Рабинович. Згадаємо, що й таврійський підприємець С.Крим після обрання його депутатом Держдуми в 1912 р. вже позиціонував себе як безпартійного. Таким чином, хоча частина представників буржуазії в роки першої демократичної революції і приєдналася до кадетів, говорити про їх свідомі політичні переконання вельми складно, оскільки тут нерідко переважали ті або інші кон'юнктурні моменти.

У період столипінської реакції політична активність представників підприємницьких кіл українських земель суттєво зменшилася. Як зазначав сучасник, «у суто політичній боротьбі вона (буржуазія – *О.Ш.*) розчарувалася, – обпікшись на революційній

⁴² Русская правда (Екатеринослав). – 1912. – 31 октября.

⁴³ Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав, 1913. – С.286–287.

⁴⁴ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губернії Наддніпрянської України... – С.173.

⁴⁵ Фенін А.И. Воспоминания инженера... – С.165.

⁴⁶ Там же. – С.164–165.

⁴⁷ Там же. – С.165.

політиці, вона починає цуратися будь-якої політики»⁴⁸. Тим паче, що у цей час великі ділки багато у чому залишалися поодинокими постатями, котрі не мали достатньої суспільної підтримки. Не покладали свої надії підприємці й на нові законодавчі установи, адже до складу Думи першого та другого скликань представники ділових кіл потрапляли лише як виняток. Утім і діяльність III Думи (більш консервативної) не користувалася їхніми симпатіями. Так, у 1908 р. на зустрічі в Петербурзі з урядовцями делегація З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії категорично заявила, що «на Думу (у проведенні бажаних для них законодавчих актів – *О.Ш.*) промисловість розраховувати зовсім не може»⁴⁹. Своєю чергою Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі констатувала «вроджену нелюбов до приватної промисловості» з боку думської більшості, наголошуючи при цьому, що інтереси промисловців Державній думі «були чужі, а прагнення – незрозумілі та підозрілі»⁵⁰.

Не спромоглися заводчики й фабриканти українських земель Росії висунути у цей час і скільки-небудь послідовну програму суто буржуазних реформ. Багато хто вважав таку політичну індиферентність аномальним явищем. Зокрема член ЦК кадетської партії А.Шингарьов підкреслював, що «російське торговельно-промислове життя невіддільне від російського політичного життя», і що «промисловці у своїх власних інтересах повинні зайнятися політикою та в політиці підтримувати гасла політичної свободи, внутрішнього миру, прогресу»⁵¹. Фактично реагуючи на ці заяви, журнал підприємців Півдня імперії виправдовувався: «Непомітно, здавалося б не беручи участь у політиці, і насправді не висуваючи політичних діячів, він (прошарок ділових кіл – *О.Ш.*) усе ж політику робить одним своїм посиленням та зміцненням як класу». Крім того, видання наголошувало, що «тактика торговельно-промислового класу полягає в тому, що він політикою не цікавиться [...], але він її робить систематично силою історичного процесу в тих рамках, які історією йому відмежовані: він іде за своїми інтересами»⁵².

Щоправда в рік виборів до IV Державної думи та Державної ради Російської імперії окремі представники фінансової і промислової буржуазії Півдня України все ж дійшли думки щодо необхідності більш активної участі великого капіталу у суспільно-політичному житті, діяльності законодавчих установ країни. Зокрема Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії у своєму передвиборному зверненні 1912 р. пропонувала «спрямувати всі сили на те, щоб серед членів законодавчих палат були особи, які знають промисловість і торгівлю, розуміють їх інтереси та їх велике державне значення», убачаючи у цьому запоруку «народного добробуту й гармонійного розвитку всіх духовних сил нації», зміцнення в державі «підвалин законності, громадської справедливості та досконалих політичних форм»⁵³. Голова цієї інституції М. фон Дітмар закликав до «нової великої справи – виходу промисловості й торгівлі на арену активного політичного життя»⁵⁴. Він же, виступаючи 30 жовтня 1912 р. на VI з'їзді російських фабрикантів землеробських машин і знарядь у Харкові, зазначав: «Тільки в державі правовій, у державі, яка створює умови для широкого розвитку громадської та особистої самодіяльності [...] – лише там можливий нормальний розвиток промисловості й торгівлі»⁵⁵.

⁴⁸ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – С.283.

⁴⁹ Горнозаводской листок. – 1908. – №43/44. – С.10211.

⁵⁰ Промышленность и торговля в законодательных учреждениях: 1907–1912 гг. – Санкт-Петербург, 1912. – С.ХХ.

⁵¹ Горнозаводское дело. – 1912. – №41. – С.6047.

⁵² Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №18. – С.10, 12.

⁵³ Горнозаводское дело. – 1912. – №36. – С.5753.

⁵⁴ Там же. – С.5754.

⁵⁵ Там же. – №45. – С.6208.

Водночас із боку підприємців лунали й більш радикальні заяви. Так, 18 серпня на нараді, скликаній в Одесі Радою з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії для висунення кандидата на виборах у Державну раду, представники одеського комітету торгівлі й мануфактур Г.Пекаторос та одеської купецької управи Е.Ройзман (члени кадетської партії) вимагали від своїх колег «більш лівої програми з питань політичних». Зокрема перший у своїй промові заявив, що «наш представник (у Держраді імперії – *О.Ш.*) повинен добиватися безумовної гарантії свободи особи, свободи друку, союзів та зборів і т. ін., тому що без основних свобод жодна торгівля і промисловість розвиватися не може». «Ми знаємо, – наголошував він далі, – яке величезне зло завдають торгівлі та промисловості відомі обмеження національностей, обмеження освіти, пересування й т. ін. Тому торгівля і промисловість повинні послати такого представника, який буде боротися за зрівняння у правах усіх громадян; він повинен докласти всіх зусиль для вирішення “проклятих питань”»⁵⁶.

Проте голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня О.Тімот, який у той час балотувався кандидатом на виборах до Державної ради Росії, заявив, що «не виступає [...] як політик, і не збирається виступати як такий, якщо буде обраний». Пояснюючи свою позицію, він наголошував, що «стоїть на ґрунті політичного світогляду торговельно-промислового класу, політику й інтереси цього класу він і буде [...] представляти»⁵⁷. Але такі обережні заяви згадані вище Г.Пекаторос, Е.Ройзман потрактували «занадто правими», вимагаючи від свого кандидата на виборах більш детально висвітлити власну політичну платформу. Утім більшого від О.Тімота їм добитися не вдалося. Останнє цілком зрозуміло, позаяк у 1911 р. уряд збільшив щорічну фінансову допомогу Російському товариству пароплавства й торгівлі (виконавчим директором якого був О.Тімот) з 666 тис. до 933 тис. руб.⁵⁸ Тож виступати з промовами, які могли викликати роздратування в Петербурзі, той просто не міг, а, скоріш за все, і не хотів.

Останнє підтверджує той факт, що офіційний друкований орган Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії в редакційній статті «Торговельно-промисловий клас і політика» поквапився спростувати політичні вимоги Г.Пекатороса та Е.Ройзмана⁵⁹. При цьому керівництво організації наголошувало, що згадані особи або вдаються до популізму, підігруючи, таким чином, настроям «широкої публіки», або висловлювали суто особисту думку, котра не відбивала інтересів і поглядів буржуазії Півдня у цілому. Зі свого боку редакція журналу вважала за необхідне підкреслити, що аполітичність підприємців уявна, адже «тактика торговельно-промислового класу полягає в тому, що він політикою не цікавиться [...], утім він її робить систематично силою історичного процесу в тих рамках, які історією йому відмежовані». «Непомітно, здавалося б не беручи участь у політиці, і насправді не висуваючи політичних діячів, він (торговельно-промисловий клас – *О.Ш.*) усе ж політику робить одним своїм посиленням та зміцненням»⁶⁰, – зазначало видання.

Зрештою від підприємницького загалу українських земель до складу Державної ради 25 жовтня 1912 р. було обрано голову Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, власника чавуноливарного й механічного заводів у Харкові та Нестерівської копальні на Катеринославщині М. фон Дітмара. За своїми політичними переконаннями він наближався до октябристів. На шпальтах преси запевняв громадськість країни, що у «самосвідомості промисловців ідея необхідності конституційної свободи й добробуту

⁵⁶ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №18. – С.59.

⁵⁷ Там же. – С.63, 65.

⁵⁸ Русское судоходство (Санкт-Петербург). – 1911. – №9. – С.123.

⁵⁹ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №18. – С.1–10.

⁶⁰ Там же. – С.10, 12.

робітничих мас виникла не вчора»⁶¹. Водночас його ділові партнери, характеризуючи політичні погляди М. фон Дітмара, зазначали, що він «був монархістом та не вважав тогочасне самодержавство лише шкідливим пережитком старовини»⁶².

Упродовж 1912–1917 рр. М. фон Дітмар брав участь у шести сесіях верхньої палати законодавчого органу Росії, де входив до «групи центру». Обирався членом економічної комісії, а також комісії у справах торгівлі та промисловості. При цьому акцентував увагу на необхідності вдосконалення системи земських органів країни, більш активної участі в їх діяльності представників підприємницького загалу. Так, 19 травня 1914 р. під час обговорення в Державній раді законопроекту «Про волосне земство» М. фон Дітмар, підкреслюючи, що «в нас система самоврядування незавершена» й «широкі верстви населення в ній не беруть участь», обурювався тим, що згідно з новим законом «промисловість буде платити податки, але від участі у волосному земстві буде усунена»⁶³.

У 1915 р. підприємцям Півдня вдалося провести до складу верхньої палати російського парламенту ще одного свого представника – Г.Вейнштейна, власника найбільшого борошномельного підприємства Одеси та голову Всеросійської спілки борошномелів. Додамо, що на думку одеської поліції останній був «кreatурою місцевої організації кадетів»⁶⁴. В інтерв'ю, яке Г.Вейнштейн у 1915 р. дав кореспондентові часопису «Русский мельник», він наголошував, що є «прихильником демократичних принципів та ідей», і що «лише в повному єднанні з російською прогресивною думкою уявляє собі роботу в Державній раді»⁶⁵. Не випадково, що у складі цього органу Г.Вейнштейн приєднався саме до «лівої групи», а згодом підтримав вимоги міжпалатного об'єднання – Прогресивного блоку, створеного кадетами та прогресистами в 1915 р.

Проявом певної радикалізації настроїв членів Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії під час Першої світової війни стала нарада, проведена цією інституцією в Одесі 17–18 жовтня 1915 р. Тут голова місцевого товариства фабрикантів і заводчиків С.Соколовський уже відверто критикував не лише економічну, а й національну політику самодержавства. «Це помилка, – підкреслював він у своєму виступі, – поділ усього населення імперії на своїх та чужих, на вірних і невірних синів Батьківщини, поділ імперії на центр та окраїни»⁶⁶.

Утім і у цей період об'єднання підприємницького прошарку регіону в політичну партію з відповідною програмою та чітко визначеними цілями так і не відбулося. Про останнє свідчить заява очільника гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмара, який зазначав, що ділові люди імперії «не хотіли й не могли дати програми (з політичних питань – *О.Ш.*) – не прийшов ще час для російської промисловості у цілому»⁶⁷. Але те, що незабаром може бути вже пізно, більшість вітчизняних підприємців, які вважали, що після придушення революції 1905–1907 рр. їм уже немає чого побоюватися, здається, не відчували. Не випадково їхні друковані видання стверджували, що «подій 1905 та 1906 років очікувати не доводиться»⁶⁸.

Таким чином, можна зробити висновок, що з початком становлення індустріально-го суспільства на українських етнічних землях Російської імперії поступово сформувалася підприємницька верства, яка складалася з представників різних станів та етнічних груп.

⁶¹ Горнозаводской листок. – 1908. – №45. – С.10226.

⁶² Фенин А.И. Воспоминания инженера... – С.142.

⁶³ Горнозаводское дело. – 1914. – №21/22. – С.9007.

⁶⁴ Назарова С.П. Економічні товариства Одеси... – С.65.

⁶⁵ Цит. за: Белявская Н.П., Еремина Л.П., Зинченко И.И. Григорий Вейнштейн: Личность. Город. Время. – Херсон, 2017. – С.124 ([Електронний ресурс]: http://www.library.onaft.edu.ua/books_pdf/Veinshtein.pdf).

⁶⁶ Торгово-промышленный Юг. – 1915. – №20. – С.21.

⁶⁷ Горнозаводское дело. – 1912. – №36. – С.5753.

⁶⁸ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №7. – С.48.

Новоутворена буржуазія активно намагалася знайти своє місце в політичній і правовій системі держави, прагнула до розширення прав, збільшення прибутків, на що й була спрямована її громадсько-політична діяльність початку ХХ ст. При цьому частина репрезентантів ділових кіл починала приєднуватися до лав загальноросійських політичних партій, у першу чергу октябристів і кадетів, виявляючи політичну активність під час виборчих кампаній до представницьких органів влади Росії – Державної думи або Державної ради, а також працюючи у складі цих установ. Натомість дійсно ліберальні погляди тоді становили радше виняток у політичних уподобаннях буржуазії українських теренів. На відміну від ділових людей Західної Європи, більшість представників підприємницького загалу захищали підвалини самодержавства, виступаючи проти реальних буржуазно-демократичних перетворень у країні.

Отже в той час склався своєрідний симбіоз підприємця новітньої доби та феодального інституту, що в підсумку обумовило громадську й політичну слабкість буржуазії. Як соціально-значущі підприємці України не усвідомлювали ані проблеми безробіття та маргіналізації суспільства, ані низького рівня життя робітників. Не виявляли представники ділових кіл схильності до вирішення національних проблем українського народу. Що, зрештою, не дивно, позаяк етнічних українців серед політично активних промисловців Катеринославщини, Херсонщини або Таврійської губернії було вкрай мало. До того ж останні, вийшовши з національного у загальноімперський політичний простір, фактично забули про своє етнічне коріння. Відповідно не спостерігалася і їх присутність у складі українських ліберальних організацій на кшталт Української демократичної або Української революційно-демократичної партій. Урешті-решт неможливість залучити на свою сторону народні маси, відсутність потужної партії стали каменем спотикання на шляху підприємців до політичної влади. Відповідно буржуазія України (як і Росії у цілому) в той час так і не стала рушійною силою оновлення країни, важливим чинником громадського життя, зокрема не змогла активно вплинути на розвиток подій під час національної революції 1917–1921 рр.

REFERENCES

1. Belyavskaya, N.P., Eremina, L.P., Zinchenko, I.I. (2017). *Grigorij Vejnshstejn: Lichnost. Gorod. Vremya*. Retrieved from: http://www.library.onaft.edu.ua/books_pdf/Veinshtein.pdf [in Russian].
2. Brodel, F. (1993). *Dinamika kapitalizma*. Smolensk: Poligramma. [in Russian].
3. Chermenskij, E.D. (1970). *Burzhuazija i tsarizm v pervoj russkoj revolyutsii*. Moskva: Mysl. [in Russian].
4. Donik, O.M. (2010). Pidpriemnytski obiednannia v Ukraini ostannoi tretyni XIX – pochatku XX st.: vid instyutsionalizatsii interesiv do nadrehionalnykh form intehtratsii. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 17, 52–69. [in Ukrainian].
5. Gindin, I.F. (1963). Politika tsarskogo pravitelstva v otnoshenii promyshlennykh monopolij. *Ob osobennostyakh imperializma v Rossii*. Moskva: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
6. Golubev, S.A. (2006). Politicheskie nastroyeniya predstavitelej torgovo-promyshlennogo kapitala Rossii v nachalnyi period dumskoj monarkhii (1905–1907 gg.). *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsialno-ekonomicheskogo universiteta*, 3(14), 51–156. [in Russian].
7. Hrynchak, M.O. (2014). Hromadska aktyvnist ta derzhavna sluzhba yak zasoby poshyrennia politychnoho vplyvu predstavnykamy velykoi promyslovoi burzhuazii pivdenoukrainskykh hubernii (na pryklady M.S.Avdakova). *Humanitarnyi zburнал*, 1/2, 115–122. [in Ukrainian].
8. Karnishin, V.Yu. (2004). *Partii Rossijskikh promyshlennikov i predprinimatelej: Dok. i mat.: 1905–1906 gg.* Moskva: Rossijskaya politicheskaya entsiklopediya. [in Russian].
9. Kokovtsov, V.N. (1991). *Iz moego proshlogo: Vospominaniya 1911–1919*. Moskva: Sovremennik. [in Russian].
10. Konyk, O.O. (2013). *Deputaty Derzhavnoi dumy Rossijskoj imperii vid hubernii Nadnriprianskoj Ukrainy (1906–1917 rr.)*. Dnipropetrovsk: Herda. [in Ukrainian].
11. Kravchenko, B. (1997). *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX st.* Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
12. Krutikov, V.V. (1992). *Burzhuazija Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformnyi period*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU. [in Ukrainian].
13. Kulikov, V.O. (2019). *Podpriemstva i suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.* Kharkiv: KhNU im. V.N.Karazina. [in Ukrainian].
14. Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: ukrainsko-rosiiske prykordonna, 1870–1990-i rr.* Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
15. Lazanska, T.I. (1999). *Istoriia podpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torbovelno-promyslovoi statystyky XIX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

16. Lindner, R. (2008). *Pidpriyemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsialna komunikatsiia na Pivdni Rosiiskoi imperii)*. Kyiv; Donetsk. [in Ukrainian].
17. Milyukov, P.N. (1991). *Vospominaniya*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
18. Nazarova, Ye.P. (2010). Ekonomichni tovarystva Odesy i rehionalnyi rukh na Pivdni Ukrainy na pochatku XX st. *Nauk. pr. ist. f-tu Zaporiz. nats. un-tu.*, 29, 63–70. [in Ukrainian].
19. Nikolaieva, T.M. (2011). Sotsiokulturna kharakterystyka pidpriyemtsiv Ukrainy (1861–1914 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 95–107. [in Ukrainian].
20. Pavlov, D.B. (1996). *Partiya «Soyuz 17 oktyabrya»: Protokoly sezdov, konferentsij, zasedanij TSK: 1905–1915 gg.* Moskva: Rossijskaya politicheskaya ehntsiklopediya (vol.1). [in Russian].
21. Petrov, Yu.A. (2000). Rossijskaya burzhuaziya v nachale XX v.: popytki politicheskoy konsolidatsii. *Trudy Instituta rossijskoj istorii RAN: 1997–1998 gg.*, 2. Moskva: IRI RAN, 218–257. [in Russian].
22. Seleznev, F.A. (2006). *Konstitutsyionnye demokraty i burzhuaziya (1905–1917 gg.)*. Nizhnij Novgorod. [in Russian].
23. Shandra, I.O. (2016). *Predstavnytski orbanizatsii burzhuazii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.)*. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian].
24. Shliakhov, O.B. (2013). Pidpriyemtsi Ukrainy ta yikh partiino-politychni upodobannia na pochatku XX st. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 8, 47–58. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
25. Vodotyka, T.S. (2013). Sotsialna tsina ta sotsialna vidpovidalnist: pidpriyemnytska blahodiinist u druhii polovyni XIX st. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 22, 14–25. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
26. Zinchenko, O.V. (2013). *Predstavnyky Ukrainy v Derzhavnii radi Rosiiskoi imperii (1906–1917 rr.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Oleksii SHLIAKHOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Professor at Department of Eastern European History,
 Oles Honchar Dnipro National University
 (Dnipro, Ukraine), alexshlyahov@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Entrepreneurs of the Southern Ukrainian Provinces of Russian Empire in the Political Practices of the Early Twentieth Century

Abstract. The purpose of the research to determine the role and place of representatives of business circles of Ukrainian lands in the socio-political processes of the early 20th century. Find out their attitude to political activity and political parties. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systemicity. The following general historical methods have been used: historical-genetic, comparative, historical-typological. The scientific novelty on the basis of a wide range of sources, the political and political preferences of the bourgeoisie of southern Ukrainian provinces at the beginning of the 20th century were characterized, and the manifestations of their political activity in the modern period were determined. **Conclusions.** It is noted that the political activity of the bourgeoisie of Ukraine in the early 20th century noticeably increasing. In this connection, the prerequisites of this phenomenon are revealed, as well as the political beliefs of representatives of the entrepreneurial community of Ukrainian lands of tsarist Russia, their subjective ideas about the political situation in the country, the conditions of business development, their place in society. It also describes the level of political culture and political consciousness of Ukrainian entrepreneurs of that time, their understanding of their own political interests and needs, and their ability to clearly define their political goals. The main forms of participation of the representatives of the capital of South in the political life of the early 20th century are analyzed in the article. These include: the affiliation of a particular entrepreneur with a party or political association; participation in election campaigns for the State Duma or the State Council of Russian Empire, as well as activities within these legislative institutions. Finally, it was emphasized that the representatives of the capital in their party sympathies mainly favored political organizations such as Octobrists and the Cadets. Moreover, the Union of October 17 was more often joined by a representative of big business, and the ranks of the Cadets filled up the middle layers of the bourgeoisie of the region. However, most of the business community still showed their political indifference and passivity.

Keywords: entrepreneurs, Ukraine, political activity, Cadets, Octobrists.